

**ОСОБЛИВОСТІ ЗАЧИНУ АКТИВ КУПІВЛІ-ПРОДАЖУ
(НА МАТЕРІАЛІ ПИРЯТИНСЬКИХ МІСЬКИХ КНИГ)**

У статті розглянуто особливості структурних компонентів початкового протоколу актів купівлі-продажу в українській мові кінця XVII – другої третини XVIII ст. На численних прикладах проілюстровано специфічні ознаки власне пирятинських актів, а також виявлено спільні риси, характерні для тогочасного діловодства взагалі.

Дослідження українських писемних пам'яток XIV–XVIII ст. є досить актуальним у сучасному вітчизняному мовознавстві, оскільки дозволяє простежити становлення фонетичної системи та граматичної будови української мови. Ділові пам'ятки цього періоду також містять багатий ілюстративний матеріал для побудови чіткої схеми розвитку української мови. Нашу увагу привернули акти купівлі-продажу, які, як і інші пам'ятки, мають свої специфічні особливості. Якщо фонетика та граматики українських ділових пам'яток XIV–XVII ст. досліджувалися активно, то особливостям структури цих текстів приділено набагато менше уваги. Так, в українському мовознавстві структурним особливостям ділових документів XIV–XV ст. присвятили свої розвідки У.Я. Єдлінська [1], М.М. Пешак [2]; принагідно згадував про традиційні формули в основних структурних частинах грамот XIV–XVI ст. М.А. Жовтобрюх [3]. Докладно аналізує формально-змістові параметри формулярів українських духівниць кінця XVII – XVIII ст. Н.І. Білан [4]. Невелика кількість спеціальних студій визначила актуальність нашої статті, завданням якої є аналіз початкового протоколу Пирятинських актів купівлі-продажу кінця XVII – другої третини XVIII ст.

Ділові документи мають свої багатотомові традиції побудови – характерні тільки для них елементи початкового та кінцевого протоколів, традиційні тільки для цих елементів формули тощо. Зміни, якщо й трапляються, найчастіше спричинені суб'єктивними особливостями: рівнем грамотності писаря; діалектними особливостями; суспільним становищем особи, яка щось придбала чи продала (від цього певною мірою залежав вибір антропонімної формули для її ідентифікації).

Початковий протокол – це структурний компонент ділових документів (у нашому випадку – актів купівлі-продажу), де зазначено дату написання (інколи вона переміщена в кінець документа); міститься вказівка на осіб, які входять до органів міського самоврядування, та особу, яка здійснює власне операцію купівлі-продажу; правочинність волевиявлення особи, яка звертається до міського уряду засвідчити здійснення операції. Саме ці особливості актів купівлі-продажу були запозичені й іншими пам'ятками. Як зазначає Н.І. Білан, заповіти XVII–XVIII ст. ще зберігають тісний зв'язок зі спорідненими паперами на власність, зокрема актами купівлі-продажу. Саме звідти, на думку дослідниці, були перенесені формули датування вступного протоколу і фрагмент кліше, що засвідчує автора на уряді, підтверджує правочинність волевиявлення та достовірність документа [4: 64].

Зазначимо, що більшість аналізованих актів купівлі-продажу не мають власне назви документа. Тільки деякі тексти засвідчують, що досліджувані пам'ятки називалися *записами, уписами, куплями*. Першим компонентом початкового протоколу визначаємо хронологічну формулу. Ця формула не видається поширеною, для неї характерний зворотний порядок компонентів. Зазначимо, що писарі датування передають як вербально, так частково і за допомогою цифр, напр.: *Року тысяча шестьсотъ восемьдесятъ третьяго мѣсяца іюня 21 дня* [5: 5]; *Року тысяча шестьсотъ восемьдесятъ третьяго іюня двадцать второго дня* [5: 6]; *Року 1683 мѣсяца декаврия 14 дня* [5: 16]; *Року 1684 мѣсяца февраля 22 дня* [5: 18]; *Року 1693 мѣсяца февраля 6 дня* [5: 92]; *Року тысяча сім сотъ двадцать второго, мѣсяца яннуарія шестого надцять дне* [5: 323]. Пирятинські міські акти засвідчують і пропуск цієї формули; такими є документи під № 11, 22, 23, 32 та ін. Один раз формула датування засвідчена в назві: *Занесенне запису до книг мѣських о продажню млина, на греблѣхъ новой стоячого, од Данила Криворученка Ивану Семенютѣ, обывателеви Прилуцкому, уписано року 1694 декаврия 21* [5: 100].

Деякі формули датування містять традиційний для давніх літописних текстів елемент – початок від народження Ісуса Христа, напр.: *Року Божого 1691 мѣсяца ноеврия дня 14* [5: 78]; *Року Божого тысяча шестьсотъ девятьдесеть третьего мѣсяца іюня, дня 30* [5: 94]; *Року од нароження Сина Божого тысяча шестьсотъ девятьдесять четвертого мѣсяца мая 25 дня* [5: 96]; *Року Божого 1695 мѣсяца декаврия 18 дня* [5: 107]. Проте таких випадків зафіксовано мало.

Для українських грамот XIV–XV ст., як зазначає У.Я. Єдлінська [1: 82–83], одним із характерних елементів початкового протоколу було сакраментальне звернення до Святої Трійці або Бога, хоч, як підкреслює дослідниця, жодних закономірностей у його вживанні – чи то дарча грамота, чи грамота купівлі-продажу, чи вкладна грамота та ін. – не було. На XVII ст. таке звернення стало традиційним елементом заповітів [4: 57–64].

Наступним елементом початкового протоколу є вказівка на осіб, які були присутніми при здійсненні запису до міських книг. Писар перераховує членів міського самоврядування, часто зазначаючи їхні посади, напр.: *Передо мною Леонтьемъ Свѣчкою, асауломъ полковимъ Лубенскимъ, Мыкитою Буримъ, сотникомъ Ператинскимъ, Кузмою Кривицкимъ, атаманомъ городовимъ, Семеномъ Ковелскимъ, войтомъ, Гавриломъ Кириловичемъ, бурмистромъ* [5: 5]; *Передо мною Андреемъ Гладким, атаманомъ городовимъ ператинским,*

Гаврилом Кириловичем и Илком Андрѣенком, бурмистрами [5: 20]; *Передо мною Власом Семашком, сотником ператинским, Андреем Гладким, атаманом городовим, Стефаном Левченком, войтом, Марком Стефановичем и Стецком Ивановичем, бурмистри* [5: 32].

Акти купівлі-продажу відбивають і суспільно-історичні процеси. Так, підписання Переяславської угоди та інших урядових документів між Україною і Росією спричинило до переходу українського козацького війська на службу до московського царя. Вже з кінця XVII ст. ділові тексти засвідчують особливу формулу найменування представників Запорізького козацтва, напр.: *Передо мною Леонътием Свѣчкою, асаулом войска Их Царскаго Пресвѣтлаго Величества Запорожского полковим Лубенским, при бытности вряда ператинского Власа Семашка, сотника, Андрѣя Гладкого, атамана городского, Стефана Левченка, войта, и Марка Стефановича и Стефана Ивановича, бурмистров* [5: 32]; *Их Царскаго Пресвѣтлаго Величества Войска Запорозкого предо мною, полковником Лубенским Леонътием Свѣчкою, с притомностью полковых особ, Григория Таволги, есаула, Власа Семашька, хоружого, Леонътия Кичкаровского писара; з уряду Ппрятинского, Андрѣя Гладкого, сотника, Тимофѣя Куриленка, атамана городского, и при многом товариству* [5: 68]. Наведені приклади засвідчують, що при свідченні особи, яка здійснювала купівлю-продаж, було багато людей. Аби їх не перераховувати всіх, писар уживав конструкції на зразок *при многом товариству, при много зацних и вѣри годних людей*.

Очевидно, велика кількість членів міського самоврядування, яких потрібно було перераховувати в початковому протоколі, перешкоджала розумінню суті викладеного в документі, адже за всім цим переліком губилася основна дійова особа. Логічним було називати особу, яка здійснювала купівлю-продаж, викласти суть справи, а вже потім зазначити, хто засвідчить правочинність здійснення операції. Тому, на нашу думку, писарі починають уживати конструкції, які є контекстуальними синонімами антропонімічно-апелятивним назвам. Спочатку, за традицією, ще спостерігаємо перерахування членів міського самоврядування, згодом у початковому протоколі залишається тільки конструкція "*іменник + прикметник + відтопонімічний прикметник*", а антропонімічно-апелятивний елемент переміщується в кінцевий протокол, напр.: *На вряде наиом обополном Пирятинском, перед Андреем Гладким, сотником, Тимофѣем Куриленком, атаманом, Марком Стефановичем и Самуилом Гарасименком, бурмистри* [5: 95]; *Перед нас, вряд городовій Пирятинскій, нижей подписавишійся* [5: 309]; *Пред нас, вряд городовій Пирятинскій, нижей подписанній* [5: 312].

Третім елементом початкового протоколу є антропонімічна формула для ідентифікації особи (часто поширена додатковим апелятивним коментарем-уточненням), яка здійснювала купівлю-продаж, напр.: *Андрей Костогриз* [5: 95]; *Сеско Пулинец, обивател и козак з села Харкувец, повѣту Пирятинского* [5: 96]; *Васил Муха, жител Чорнуский* [5: 103]; *Степан Щючка, житель наш Пирятинскій* [5: 305]; *Василь Архем, козак и обивател наш Пирятинскій* [5: 318].

Четвертим елементом початкового протоколу є підтвердження правочинності волевиявлення та використання різних форм дієслів мовлення, напр.: *ставши очевисто ..., сознал явне, ясне и доброволне, в тие слова мовячи* [5: 95]; *постановивишися очевисто ..., сознал явне, ясне и доброволне, в тие слова мовячи* [5: 96]; *ставши очевисто ..., сознал явне, ясне и доброволне, в тие слова мовячи* [5: 103]; *пришедши ..., чинил свою доброволную оповѣдь, явне и ясне повѣдаю в тие слова* [5: 305]; *ставши ..., объявил свою доброволную оповѣдь, оповѣдаючи в таковій способ* [5: 318].

Отже, аналіз початкового протоколу Пирятинських актів купівлі-продажу кінця XVII – другої третини XVIII ст. засвідчив, що цей структурний компонент складався з: 1) формули датування; 2) антропонімічно-апелятивної конструкції для ідентифікації представників міського уряду; 3) антропонімічно-апелятивної формули ідентифікації особи, яка здійснює купівлю-продаж; 4) формули підтвердження правочинності волевиявлення особи, яка здійснює купівлю-продаж. Зміни, що відбулися в структурі початкового протоколу, стосуються другого елемента, який перемістився в кінцевий протокол.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Єдлінська У.Я. Из спостережень над формою українських грамот XIV–XV ст. // Дослідження і матеріали з української мови. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. VI. – С. 81-90.
2. Пешак М.М. Стиль ділових документів XIV ст. (структура тексту). – К.: Наукова думка, 1979. – 267 с.
3. Жовтобрюх М.А. Староукраїнські грамоти як пам'ятки літературної мови // Мовознавство. – 1976. – № 4. – С. 62-70.
4. Білан Н.І. Структурно-стильові та лексико-семантичні особливості заповітної документації (на матеріалі духівниць кінця XVII – XVIII ст.): Дис. ... канд. філол. наук. – К., 2003. – 215 с.
5. Пирятинські актові книги // Стороженки: Фамільний архивъ. – К., 1908. – Т. 6. – С. 1-387.

Матеріал надійшов до редакції 23.03. 2007 р.

Уланчук И.Б. Особенности начального протокола актов купли-продажи (на материале Пирятинских городских книг).

В статье рассматриваются особенности структурных компонентов начального протокола актов купли-продажи в украинском языке конца XVII – второй трети XVIII вв. На многочисленных примерах проиллюстрированы специфические признаки собственно Пирятинских актов, а также обнаружены общие черты, характерные для тогдашнего делопроизводства вообще.

Ulanchuk I.B. Features of the initial report of sale and purchase certificates (on material of Piryatyn's city books).

Features of structural components of sale and purchase certificates' initial report in the Ukrainian language of the end of the 17th – second third of the 18th centuries are considered in the article. On numerous examples specific signs of actually Piryatyn's acts are illustrated, and also exposed common lines, which were typical for office work of that time.